

БАЙГАЛИЙГ ДЭЭДЛЭХ МОНГОЛ СЭТГЭЛГЭЭ БА ДҮРСЛЭЛТ ЧИМЭГ ТОДОТГОЛ

Б.Мөнхтуяа, Б.Наранчимэг¹

Тодотгол гишүүний судалгааг үзэхэд тодотголыг хэлбэр хэлзүйн талаас судалсан нь өргөн хүрээтэй байгаа боловч найруулгазүйн шинжтэй уран найруулгын тодотголын утга руу орж судалсан нь ховор байна. Иймээс тодотголын судалгаанд судлалгүй орхисон зүйл их бөгөөд шинэлэг судалгаа хэрэгтэй байна.

Чимэг үг (эпитет- epithet)-ийг найруулгазүйн онолын бүтээлүүдэд, байнгын чимэг үг (постоянные эпитеты), дүрслэх чимэг үг (изобразительные эпитеты), сэтгэлийн хөдөлгөөн илэрхийлсэн чимэг үг (эмоциональные эпитеты) гэж ангилдаг ажээ.

Дээрх ангиллаас уран сайхны эхийн найруулгад өгүүлэгчийн үнэлэмжийг илрүүлэх гол хэлбэр нь сэтгэлийн хөдөлгөөн илэрхийлсэн чимэг үг, дүрслэх чимэг үг болдог бөгөөд эхийн өгүүлбэрзүй талаас нь авч үзвэл, уран сайхны дүрслэлт чимэг тодотголоор (образное определение) дамжин хэрэгждэг байна.

Дүрслэх ур маяг нь уг дүрслэгдэхүүнээ чимэглэх үүрэгтэй уран тодотгол бөгөөд өгүүлэгчийн эерэг үнэлэмж, үндэстний ахуй, соёл сэтгэлгээний өвөрмөц онцлогийг тээж байдаг “хэлний нэгж” юм. Уран сайхны эхийн найруулгад дүрслэлт чимэг тодотголоор илрэх эерэг үнэлэмжийг “байгаль ертөнц” гэсэн цогц ойлголт(концепц)-ын хүрээнд бүлэглэн авч үзвэл,

1. Нүүдлийн соёл иргэншилд байгалийг дээдэлж, анхдагчийн хэмжээнд өргөмжилж, шүтэн биширч, сүслэн залбирах сэтгэлгээ, зан заншил уламжилж ирсэн. Энэхүү чин эрхэмнэл, дээд хүслэн нь өгүүлэгчийн эерэг үнэлэмжийг илэрхийлсэн тодотгогч-тодотгуулагчийн харьцаатай чимэг тодотголоор илэрдэг зүй тогтолтой байна. Үүнийг дараах уран сайхны эхийн баримтаар тодруулъя.

... Намайг элээгээд үлдэх *тэнгэрийн заяат нутаг*

Насны хайраа дээжилсэн Монголын сайхан өргөө

(Ш.Сүрэнжав, “Сонет цэцгэн эрих”)

...*Ивээ хайрын тэнгэр*, энэ насны *шүтээн* – **эх орон минь**

Эгчийн илгээсэн эзгийтэй уутан дотроос

Идээний тавганд инээд алдах шиг торр-хийн унасан

Эрхний шүр шиг бяцхан шар чулууг

1. Архангай аймаг дахь Багшийн сургууль

Эрхэм нандины дээд мэт сүсэглэн авч үзлээ, би

(Д.Бямбаа, "Намайг эргэж ирсэн нутгийн бяцхан чулуу")

...Аав, ээжийн ерөөл шингэсэн

Ашид оршихын хүчин бүрдсэн...

Эх орон минь залуужиж байна. (Ч.Лхамсүрэн, "Эх орон")

...Сам шимийн ертөнцөд ийм ариун дагшин, гэгээн эрхэмсэг ← газар аль орон дэлхийд байдгийг би мэдэхгүй. (С.Пүрэв, "Ихсийн газар")

...Бумбын орон шиг нутгаа би

Зүүдэлнэ чинээ бодсонгүй дээ хө. (Д.Алтангэрэл, "Бурхан Бумбын орон")

Манай нутаг төв дундаа нэг их сайхан нууртай. Тэр бол дээр өгүүлдэг. Баянтөхөм, Төхөм тойроод нил хужир. Их хөндийн энгээр нил таана, баглуур, бударгана, дэрс. Тэр хавьд чоно, нохой ч байхгүй. Тэмээний диваажин л гэж, диваажин шиг гэж тийм газар орон байдаг байх.

(Д.Цоодол, "Шар тэмээний нутаг")

хэмээн хураангуй ба дэлгэрэнгүй олон янз дүрслэлт чимэг тодотголоор ийм сайхан эх нутгийнхаа эзэн нь болж төрсөн нь "учрал тохиол" хэмээн бахархсан өгүүлэгчийн омогшил, бахархлыг илтгэжээ. Нөгөө талаар эх орон газар нутгийг шүтээн, тэнгэр, хайр, ерөөл аз, заяа буян, ариун дагшин, гэгээн эрхэмсэг гэсэн шашин шүтлэг, оюун сэтгэхүй санааны агуулгатай чимэг тодотголоор тодотгож байгаа нь газар шороог сүнсжүүлэн тэнгэржүүлэх эртний тэнгэр шүтлэг бөөгийн ёсны хүрээний багц мэдлэг концепт, үнэлэмж, хэлээр илэрч байгаагийн жишээ болохоос гадна төр улсыг санаалаг ариун буюу сакр гэж үздэг эртний буюу уламжлалт ойлголт монгол сэтгэлгээ одоо ч хүчтэй хадгалагдаагийг харуулах хэл соёлын баримт мөн.

2. Уран сайхны эхийн найруулгад сав ертөнц, уул усаа сүслэн дээдэлж, хүсэл юугаан шивнэн даатг ажирсан өнө эртний өвөрмөц зан үйл, монгол соёл сэтгэлгээг илэрхийлсэн нэгэн зүйл тодотгол ажиглагдаж байна. "Уул" - ыг чимсэн дүрслэлт чимэг тодотголуудын бүтэц хэв шинж, утга үүрэг, хувиргал нь өөр өөр байна.

Нэрийг хэлдэггүй

Сүсэгт уул минь (Б.Лхагвасүрэн, "Монгол уул")

...Олон түмэн нь хүслээ даатгасан

Орчлонд ганцхан хайрхан минь

...Мянган бурхны шивилэгтэй уул (Д.Чулуун, "Шүтээн уул")

...Цагаан бүхний дээжийг цогцлоож, цацлын есөн нүдээр дөрвөн зүг, найман зовхис руу шиврэн дусалсан монголын Цагаан уулс, Алтай минь.

(Ж.Баттулга, "Алтай") гэж хүн - байгалийн хүйн

холбоо, монгол зан заншлын онцлогийг илэрхийлсэн утгатай, уран тодотгол буюу хураангуй дэлгэрэнгүй дүрслэлт чимэг тодотгол өгүүлбэрээр дүрсэлсэн нь дом шившлэг, ид шид, тотем, анимизм, фетишизм, табу цээрлэх ёс гэсэн домгийн ойлголт монгол ертөнцийн домог зүйн загварын хувьд "уул" гэдэг нь ид шидийн орон зайн концепт багц мэдлэгийн төв ойлголт болохыг харуулж байгаа бөгөөд энэхүү концептэд эерэг үнэлэмж илрэх нь тодорхой юм.

3. Уран сайхны эхийн баримтаас үзэхэд байгалийн өвөрмөц онцлог, түүнд хандах өгүүлэгчийн эерэг үнэлэмжийг илтгэсэн чимэг тодотголууд нь "тал", "хангай", "говь", "хээр" тодотгуулагчтай байх нь олонтоо тохиолдож байна. Энэ нь удам дэлгэр нутаг оронтой монголчуудын хувьд амьдралын тэнүүн чөлөөт хэвшил, санаа сэтгэлийн уужим амгалан байдал зэрэгт онцгой ач холбогдол өгдөгтэй холбоотой гэж үзэж болно. Жишээлбэл,

...Хөх туурь бол тэнгэрийн солир харван унаж байдаг, сар шөнөжингөө туулахдаа ч цуцдаг агуу уужим тал нутаг юм аа. (П.Баярсайхан, "Хөх туурийн тал")

*...Гүйгүүл морин
Зургаан сардаа тууламгүй
Нүүгүүл үүлс
Зуны сардаа барамгүй*

Тал минь, тавнухан цэнхэр тал минь. (Дан. Нямаа, "Тал") хэмээн тал нутгийнхаа агуу уужим, саруул сэлүүнийг "өөр хаана ч үгүй" хэмээн гайхуулан магтан дуулсан бол,
...Алсын хөх зэрэглээнд адуу мал торолзож, хуурын аялгуу эгшиглэсэн ийм л саруулхан тал нутагт би тогорууны дэгдээхэйтэй тоглож өссөн.

(Б.Догмид, "Санаж сарвайх нутаг ус мину")

...Наран саран хоёрын хооронд зундаа улайсч, өвөлдөө царцдаг бидэрт хонгор манхны элс, бодол адил аниргүйхэн нүүдэллэдэг өмнийн хөлгөн их говь.

...Уншар зэрэглээ нь хүртэл хуурын эгшигтэй энэ халиун хонгор говь ...
(Б.Догмид, "Говь") гэж дүрслэн чимэглэсэн байдаг бол, "хангай" нутгийнхаа сайхан байгалийг,

...Сэвшээ хонгор салхитай

Сэрүүн сайхан хангай... (Д.Даржаа, "Сэрүүн сайхан хангай")

хэмээн дээдлэн магтаж, ийм сайхан ус нутгийнхаа эзэн болсондоо сэтгэл ханагар, баяр бахдалтай байдгийг илтгэжээ.

"Тал", "хангай", "говь" гэсэн тодотгуулагчийн чимэг тодотголууд нь их төлөв байгалийн өвөрмөц онцлогийг илтгэсэн дэлгэрэнгүй дүрслэлт чимэг тодотголууд, эсвэл уудам дэлгэр, хязгааргүй орон зайн утга бүхий уран тодотгол байдаг нь монголчууд ашдын заяаг энэ уудам дэлгэр газар нутагтаа дөрвөн цагийн эргэлтэнд нүүдэллэж ирсэн аж амьдрал, ахуй соёлтой холбоотой.

4. "Байгалийн сайхан буюу байгалийн үзэгдлүүдийг үнэлэх гол сайхны үнэлгээ нь хүнээс байгальтай харьцах харилцааны явцад үүсч бүрэлддэг. Байгалийн олон янзын үзэгдэл, үйл явцад сайхны агуулгыг бүрдүүлдэг чанарууд объектив ёсоор агуулагдаж байдаг учраас байгаль нь бидэнд гоо сайхны мэдрэмж таашаалыг төрүүлдэг байна."²

...Буурал эртний домог мөнхөд оршсон хаяа захгүй говьдоо ширээ хүрэн тэмээд тэнгэрээ өргөн тэшилдэж, цагаан зээрийн сүрэг цахилж нэг байж дэгдэх нь Дулаан Богд уул өөрөө хол замын биднийг дагаад ачаалах нь уу гэлтэй их говийнхоо энгэрээр өндөлзөнө. Ийм л сайхан **өгөөмөр амгалан нутаг** даа.

(С.Пүрэв, "Дулаан Богд Дулаан")

...Ай хоорхий, овчүүн дээрээ тоглуулж өсгөсөн өлгий их нутаг минь өмнө зүгт байдаг аа. Хатан булагт минь хавар аль хэдийн ирчихсэн шинийн нэгний өглөө сумаа тойроод мөрөө гаргах шинэ хүний тоо нэмэгдэж л байгаа даа.

(Г.Мөнхцэцэг, "Миний Хаганбулаг эх орноо манадаг")

...Өлмийд минь өехийгөө дэвссэн их тал явах тусам уужран, гэнэт өмнө минь эр бараан унага цахилан гараад ирлээ, бурхан минь! (С.Пүрэв, "Тал")

Янагийн сайхан харц инг

Яргуй нүдлэн мишээж

Ханшийн ногоо нярайлсан

Хаврын тал нялхарна.

(Д.Пүрэвдорж, "Дөрвөн цагийн тал")

гэх мэт хураангуй ба дэлгэрэнгүй дүрслэлт чимэг тодотголоор байгалийн сонин содон байдлыг үзэн баясаж, бишрэн магтах сэтгэгдлээ илэрхийлсэн уран дүрслэл болжээ. Байгалийн үзэгдлийн амьдчилал, хүншүүлэл бүхий чимэг тодотголоор өгүүлэгчийн эерэг үнэлэмжийн

баясан бахархсан өнгө аяс илэрч байна.

ДУГНЭЛТ

1. Монгол хэл - соёлт үндэстэн байгаль ертөнцийг таньж мэдээд, түүнийг үнэлсэн байдал нь “тодотгогч-тодотгуулагч”-ийн харьцаан дахь дүрслэлт чимэг тодотголоор илэрч байна.
2. Дүрслэлт чимэг тодотгол нь нүүдэлчин монголчуудын байгаль дэлхий, уул ус, нутаг орноо анхдагчийн хэмжээнд өргөмжлөн, шүтэн бишрэх соёл сэтгэлгээний онцлогийг тээж байдаг. Иймд, “нутаг орон, уул ус, тал, хангай, говь” гэсэн байгаль ертөнцийн утгатай нэр үгүүд эерэг үнэлэмжит хураангуй ба дэлгэрэнгүй чимэг тодотголуудыг захирах нь түгээмэл байна.
3. Уран сайхны эхийн найруулга дахь дүрслэлт чимэг тодотголыг эхийн нэгжүүдийн шаталсан тогтолцоонд тулгуурлан харахад дүрслэлт чимэг тодотгол – дан нэр үг, дүрслэлт чимэг тодотгол – нэрийн холбоо болон хэл, хэлэхүйн төгс нэгж дүрслэлт чимэг тодотгол – өгүүлбэр, дүрслэлт чимэг тодотгол – цогцолбор гэсэн нэгж бүрд хамаатай байна.

НОМЗҮЙ

1. Баянсан Ж., Соёл, хэл, үндэсний сэтгэлгээ, Уб., 2002
2. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н., Русская политических метафора, Материалы к словарю, М., 1991
3. Галбаяр Г., Уранзохиол шинжлэлийн үүд, Уб., 2003
4. Дулам С., Хасбаатар Ц., Уранзохиолын онолын үүд, Уб., 1980
5. Мөнх-Амгалан Ю., Орчин цагийн монгол хэлний баймжийн ай, Уб., 1998
6. Лакофф Дж., Джонсон М., Метафоры которыми мы живем. // Теория метафоры, М., 1990
7. Пүрэв-Очир Б., Үг, өгүүлбэрийн амь амьдрал, эрчим долгион, соёл хэрэглээ, Уб., 2011
8. Гөмөрбаатар Ж., Гоозүйн үндсэн категорууд, Уб., 1998
9. Ууганбаяр М., Метоним, метафор хэмээх ойлголт ба эхийг унших ерөнхий загварын нэгэн жишээ, МУИС, МХСС, Монгол судлал, Эрдэм шинжилгээний бичиг, Уб., 2007
10. Энхбаяр С., Утгазохиолын онол, Уб., 2011